

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN ZƏRFLİKLİ SADƏ CÜMLƏLƏRİN VARIATİVLİYİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İzaura Füzuli qızı Şirinova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
rəddi:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dil sisteminin bütün səviyyələrində danışığ aktının reallaşması bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalması, dilin funksional baxımdan fundamental xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan dilçilikdə mövcud olan dixotomik istiqamət öz yerini trixotomik təsvirə verməkdədir. F.de.Sössurdən bəri dilçilikdə hökm sürən dixotomik istiqamət dil (langue) – danışığ aktı (parole) qarşılaşmasında norma səviyyəsi nəzərə alınmır. Bu çatışmazlıq trixotomik yanaşmanın norma səviyyəsinin mövcudluğunu sübut etməsi ilə aradan qalxır. Bu qarşılaşma sxematik olaraq aşağıdakı kimi irəli sürülür. Dil <—> Norma <—> Danışığ aktı. Dil sisteminin istər ən aşağı, istərsə də, ən yuxarı səviyyəsinin vahidinin bu cür trixotomik qarşılaşmanın tətbiqi ilə daha obyektiv təsviri alınır¹. Buna görə də, son dövrlər dilçilikdə variativlik dilin bütün səviyyələrində funksional baxımdan araşdırılır. Lakin dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki izahı, xüsusilə də onun struktur tədqiqi formal və semantik variativliyinin bir-birilə əlaqəsi məsələsi öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Bu baxımdan da, yuxarıda qeyd olunan trixotomik prinsipin tətbiqi sintaktik səviyyədə hər hansı bir vahidin, o, cümlədən, zaman zərflikli sadə cümlələrin də obyektiv təsvirini verə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ifadə planında hər bir dil vahidi variativliyə məruz qalır.

Variativlik nəzəriyyəsini ilk dəfə XX əsrin 20-ci illərində Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndəsi, polşa dilçisi Bouden de Kurtene² irəli sürmüşdür. 1960-cı ildə isə eyni zamanda rus dilçisi

---

¹ Yunusov, D. German dilləri ixtisası üzrə materaillar toplusu. / D.Yunusov, L.Cəfərova. – Bakı: Mütərcim, – 2014. – s.182

² Baudouin de Courtenay, J.N. A Baudouin de Courtenay Anthology: The Beginnings of Structural Linguistics. History and Theory of Linguistics. Series Indiana University Studies in the History and Theory of Linguistics, Indiana University Interdisciplinary Studies in History. / J.N.Baudouin de Courtenay. – Indiana University Press, – 1972. – 406 p.

N.S.Trubetskoy “Fonologiyanın əsasları” əsərində variativliyin fonoloji səviyyədə nəzəri məsələlərini işıqlandırmışdır³.

Rus tədqiqatçılarının bir qrupu, məsələn, K.S.Qorbaçeviç, T.P.Lomtev, O.İ.Moskalskaya və R.P.Roqojnikova hesab edirlər ki, variantların seçilməsinin ilk məqamı struktur formanın fərqliliyindədir⁴.

Dilçilərin başqa bir qrupu, V.V.Vinoqradov, Z.D.Popova, İ.P.Raspopov, N.N.Semenyuk, A.İ.Smirmitskiy, Q.V.Stepanov⁵ və b. variantlığı həm ifadə, həm də məzmun planında fərqləndirir. Daha bir qrup alimin, V.İ.Koduxov⁶, M.M.Makovskiy⁷ və başqalarının fikrincə isə, variativlik hadisəsi, yəni dəyişiklik imkanı yalnız ümumi formal və yaxud ümumi semantik əlamətlərə görə yox, dil vahidlərinin hər iki əsas əlamətlərinə görə baş verir.

Dil variantlılığı problemləri uzun zamandır ki, ümumi şəkildə, dar planda tədqiq olunur. Azərbaycanda bu problem çox az sayda dilçinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. M.Ə.Şirəliyev, Ə.M.Dəmirçizadə, F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov, Ə.Ə.Abdullayev, Z.N.Verdiyeva, M.İ.Adilov və F.M.Ağayeva, Y.M.Seyidov,

---

³ Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları. / N.S.Trubetskoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 388 s.

⁴ Горбачевич, К.С. Вариантность слова и языковая норма: на материале современного русского языка. / К.С.Горбачевич. – Л.: Наука, – 1979. – 238 с.; Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматически категории. / Т.П.Ломтев. – М.: МГУ, – 1972. – 198 с.; Русская грамматика. / – М.: Наука, – Т. 2. – 1980. – 326 с.; Современный русский язык. / – М.: Высшая школа, – 1989. – с.248-250.

⁵ Виноградов, В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // – М.: Учпедгиз, Вопросы синтаксиса современного русского языка, – 1950. – с.183-256; Попова, З.Д. Минимальные и расширенные структурные схемы простого предложения как однопорядковые знаки пропозитивных концептов / Традиционное и новое в русской грамматике/ – М.: Индрик, – 2001. – с.115–229; Расповов, И.П. Спорные вопросы синтаксиса. / И.П.Расповов. – Ростов на-Дону: Изд-во РГУ, – 1981. – 126 с.; Семенюк, Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности // Вопросы языкознания, – 1965. № 1, – с.45–47; Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка. / –М.: Иностранские языки, – 1957. – 288 с.; Степанов, Г.В. К проблемем варьирования языка. / Г.В.Степанов. – М., – 1979. – 327 с.

⁶ Кодухов, В.И. Общее языкование. / В.И.Кодухов. – М., – 1974. – 302 с.

⁷ Маковский, М.М. Взаимодействие ареальных вариантов в сленге и их соотношение с языковым стандартом // Вопросы языкознания, – 1963. № 5, – с.23–33.

H.A.Bayramov, N.Ç.Vəliyeva⁸ və başqa dilçilər variativliyin müxtəlif səviyyələrdə təzahürü probleminə toxunmuş, onun müxtəlif aspektlərindən bəhs etmişlər.

A.A.Axundov, F.Y.Veysəlli və F.H.Zeynalov⁹ bu problemi dilin fonoloji, K.M.Abdullayev, S.Ə.Abdullayev və D.N.Yunusov¹⁰ isə sintaktik səviyyədə tədqiq etmişlər.

Dilin bütün səviyyələrindəki variativlik sistemi daxili qanunlarla nizamlanır. Bu baxımdan bütün sintaktik vahidlərin hər bir təzahür forması digər formalarda olmayan, başqa yerdə təkrarlanmayan, yalnız özünəməxsus struktur-intonasiya xüsusiyyətlərinə malik olan cəhətlərlə xarakterizə olunur.

---

⁸ Abdullayev, Ə.Ə. Azərbaycan dili məsələləri. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: BDU nəşri, – 1992. – 331 s.; Bayramov, H. Azərbaycan türkcəsinin frazeoloji əsasları. / H.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 175 s.; Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. / M.Dəmirçizadə. – Bakı: API, – 1969. – 82 s.; Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 371 s.; Şirəliyev, M. Tamamlıq budaq cümləsi // – Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşri, Azərbaycan dilinin qrammatikası. – II c.– 1959. – s.359-361; Verdiyeva, Z.N. Dilçilik problemləri. I hissə. / Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.İ.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 328 s.; Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.; Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə variativlik. // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2013. № 1 (85), – s.5–10; Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətləri //– Bakı: Mütərcim, Dilçilik problemi və mülahizələr, – 2003. – s. 129-133.

⁹ Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1983. – 388 s.; Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.; Yadigar, F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. / F.Yadigar (Veysəlli). – Bakı: Maarif, – 1993. – 191 s.; Zeynalov, F.H. Vurğu və onun ingilis dilində bəzi fonetik hadisələrlə əlaqəsi. // – Bakı: M.F.Axundov ad. ADPI-nin Elmi əsərləri, – 1974. № 1, s.11–18.

¹⁰ Abdullayev, S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variativliyi. / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin nəşriyyatı, – 1990. – 79 s.; Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 222-251; Yunusov, D.N. Müasir ingilis dilində bağlayıcı mürəkkəb cümlə məsələsi. / – D.N.Yunusov. – Bakı: Mütərcim, – 1993. – 216 s.; Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətləri //– Bakı: Mütərcim, Dilçilik problemi və mülahizələr, – 2003. – s. 129-133.

Dil vahidlərinin sadədən daha mürəkkəb vahidlərə çevrilməsi, bir-biri ilə birləşməsi və əlaqələnməsi prosesində onların funksional və struktur variativliyi baş verir. Variativlik dil sisteminin fonoloji səviyyəsindən başlayaraq sintaktik səviyyəsinə qədər bütün səviyyələrində özünü göstərir. İngilissünaslıqda dil vahidlərinin invariantlığı kifayət qədər dərindən araşdırılsa da, variativliyi hələ yetərinə öyrənilməmişdir. Sintaktik konstruksiyaların variativliyi isə ümumiyyətlə, xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Cümlənin struktur tiplərinin (sadə və mürəkkəb cümlələrin) variativliyinin ümumi şəkildə tədqiqindən əldə olunmuş nəticələr məsələyə daha konkret yanaşmanın zəruri olduğunu göstərir. Ona görə də son dövrlərdə sadə cümlə növlərində cümlə üzvlərinin variativliyinə xüsusi diqqət göstərilir.

Məlum olduğu kimi, cümlənin strukturundakı mövqeyinə görə zərflilər öz dayanıqsızlığı ilə fərqlənir. Bunu onların variativliyinə şərait yaradan mühüm amillərdən biri hesab etmək olar. Semantik baxımdan zərflilər digər cümlə üzvlərindən növlərinin zənginliyi ilə seçilir. Müşahidələr göstərir ki, bu xüsusiyyətlər dillərin böyük əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Dissertasiya işində ingilis dilində zərfliyin yalnız bir növünün – zaman zərflilərinin iştirak etdiyi sadə cümlələrin variativliyi araşdırılır. Dillərin əksəriyyəti üçün ümumi olan həmin xüsusiyyətlərin sadə cümlə hədudlarında hansı hallarda, hansı səbəblərdən və hansı formalarda təzahür etməsi təkcə ingilissünaslığın konkret bir məsələsinə izahı baxımından deyil, həm də dillərin universal xassələrinin genezisinin müəyyənləşdirilməsi baxımından aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələr təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmetini tərkibində zaman zərfliyi olan sadə cümlələrin nitq aktında variativlik xüsusiyyətlərinə dair nəticələrin dilin normaları zəminində müqayisəli araşdırılmasından əldə edilmiş biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi ingilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya variativliyinin baş verməsi hallarını, təzahür formalarını, variativliyi doğuran səbəbləri üzə çıxarmaq və

sistemləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– ingilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri ədəbiyyatı tənqidi şərh etmək;

– zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya variativliyinin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

– sadə cümlələrdə zaman zərfliklərinin işlənməsində norma və variant münasibətlərini aydınlaşdırmaq;

– zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional və intonasiya variativliyini yaradan amilləri aşkara çıxarmaq;

– seçilmiş dil materialını sistemləşdirmək, onları diktorların ifasında səsləndirmək və “PRAAT” proqramı ilə eksperimental təhlilini aparmaq;

– zaman zərflikli sadə cümlələrin variativliyini təmin edən akustik parametrləri ölçmək, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və ümumiləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat üçün material kimi ingilis bədii ədəbiyyatından götürülmüş nümunələrdən istifadə edilmişdir. Materialın seçilməsində zaman zərfliyi funksiyasında çıxış edən sözlərin sadə cümlənin strukturunda müxtəlif mövqələrdə işlənməsi, invariantın müxtəlif şəkildə ifadə edilən variantlara malik olması önə çəkilmişdir.

Dissertasiya işində təsviri, müşahidə, linqvistik və eksperimental təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Eksperiment materialının təhlili üçün müasir dilçiliyin və kompüter texnologiyasının son nailiyyəti olan “PRAAT” proqramından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– ingilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur və intonasiya xüsusiyyətlərində variativliyin yaranması spesifik mexanizmə malikdir;

– ingilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrdə variativlik zaman zərfliklərinin cümlədə müxtəlif mövqələrdə işlənməsi ilə bağlıdır;

– zaman zərflikli sadə cümlələrin tələffüzündə norma və variant qarşılaşması baş verir;

– sadə cümlələrin qrammatik, aktual və sintaqmatik üzvlənməsində zaman zərfliliyinin mövqeyi və funksiyasının dəyişkənliyi dillərin universal xüsusiyyətidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Zaman zərflikli sadə cümlələr variativlik baxımından indiyə qədər xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Məhz bu dissertasiya işində bu qəbildən olan sadə cümlələrin variativliyə meyilliliyi, variativliyi yaradan amillər, sadə cümlə hüdudlarında norma və variant münasibətləri öyrənilir, sadə cümlə konstruksiyalarının reallaşması prosesində təzahür edən relevant və irrelevant variativ xüsusiyyətlər eksperimental şəkildə təhlil edilməsi təqdim olunmuş dissertasiya işinin elmi yeniliyini təmin edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat istər German dilçiliyi, istərsə də ümumi dilçilik baxımından nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur və intonasiya variativliyi mexanizmi və prinsipləri üzrə burada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar, əldə olunmuş nəticələr bu məsələnin, həmçinin variativliklə bağlı bir sıra digər məsələlərin başqa dillərdə də öyrənilməsində istifadə edilə bilər.

Nitq aktında struktur, funksional və intonasiya variativliyinin meydana çıxması halları, səbəbləri və xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə tədqiqi ingilis dilinin tədrisi baxımından da əhəmiyyətlidir. Onun nəticələrindən dil-danışıq vahidlərinin variativliyi və sadə cümlələrlə bağlı mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas məzmunu və nəzəri müddəaları ölkə miqyaslı və beynəlxalq elmi nəşrlərdə dərc edilmiş, elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı 7 məqalə və 6 konfrans materialı və tezis çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlardan

və şərti işarələrin siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 5 səhifə, 8823 işarə, I fəsil – 40 səhifə, 76650 işarə, II fəsil – 32 səhifə, 59173 işarə, III fəsil – 48 səhifə, 74423 işarə, Nəticə hissəsi – 3 səhifə, 4969 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 224 028 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, tədqiqat işinin metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar şərh edilir, tədqiqatın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin I fəslı **“İngilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin struktur, funksional xüsusiyyətlərinin variativliyinin tədqiqi problemləri”** adlanır ki, bu fəsil də öz növbəsində iki yarımfəsildən ibarətdir.

Bu fəslin **“Müasir dilçilikdə variativlik problemi”** adlanan yarımfəsində dilçilikdə variativlik probleminə aid mövcud elmi ədəbiyyat nəzərdən keçirilmiş, onlara münasibət bildirilmiş, “variativlik”, “variantlıq”, “variant”, “invariant” terminləri şərh olunmuşdur. Variativliyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

V.Q.Qak variativliyi dilin funksionallığının fundamental xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirir¹¹. L.A.Verbitskayaya görə, *“variativlik dilin vacib xüsusiyyətidir, o, dil vasitəsilə müəyyən edilir”*¹². V.Q.Qakın və L.A.Verbitskayanın fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz. Doğrudan da, variativlik özünü dilin funksionallığı zəminində göstərir və dilin vacib xüsusiyyəti kimi təqdim edir. Dil və nitqdə istifadə edilən vasitələrdə variativlik özünü

---

¹¹ Гак, В.Г. Об общих факторах вариативности в языке // Степановские чтения. Проблема вариативности в романских и германских языках. Тезисы докладов и сообщений Международной конференции. – М.: Изд-во РУДН, – 2001, – с.4.

¹² Вербицкая, Л.А. Давайте говорить правильно. / Л.А.Вербицкая. – М.: Высшая школа, – 2001. – с.14.

fərqli cəhətlərdən göstərir, ona görə də dil materialının variativliyinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq lazım gəlir.

F.Y.Veysəlli hələ keçən əsrin 70-ci illərində variativliyi dilin həm fonemlər sistemi, həm də intonasiya strukturu səviyyəsində araşdırmış və problemin öyrənilməsində E.Koseriunun rolunu da xüsusi ilə qeyd etmişdir¹³.

Dilin fonetik səviyyəsində variativliyin bir sıra ünsürləri həmin dilin tarixi inkişafının qayda-qanunları ilə müəyyənləşir. V.M.Solntsev variativliyi əvvəlcə fonologiyaya, daha sonralar isə dilin başqa sahələrinə aid olduğunu qeyd etmişdir¹⁴. Fonetik variativlik ingilis dilində də müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Məsələn, ingilis dilində “g” səsinin həm artikulyator, həm də eşitmə baxımından variativlik əmələ gətirir. Onun allofonları sonrakı saitin artikulyasiyasından asılı olaraq dil və dodaqların vəziyyətinə görə öz artikulyasiyasının bütün fazalarında variativlik qazanır. Məsələn, *good, give, get, got, gare, goose, gown, gear, garish, girl*. “G” səsinin allofonları ekskursiya fazasında əvvəl gələn saitin artikulyar tipindən asılı olaraq dəyişir. Müq. et: *beg – bag, bug – burg, league – morgue, fig – fog*. Bu fonemin allofonları kontaktın qapanması və eşitmə affektinə görə də variativlik qazanır.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda bəzən yanlış olaraq belə bir fikir yürüdülmür ki, güya dildə iki cür səs vardır: məna fərqləndirən səslər – fonemlər, məna fərqləndirməyən səslər – variantlar və ya allofonlar. F.Y.Veysəlli bu fikri kökündən yanlış hesab edərək göstərir ki, *dildə fonem olmayan səs yoxdur. Onun fikrincə, dildə elə bir səs yoxdur ki, o, hansısa bir fonemin təmsilçisi olmasın. Fonem kimi stabil, dəyişməz, relevant əlamətlərlə səciyyələnən, dil sisteminə özü kimi başqa vahidlərə qarşı qoyulan, dildə sözləri, söz formalarını, istənilən dil ifadəsini fərqləndirməyə xidmət edən, struktur baxımdan bölünən,*

---

¹³ Вейсалов, Ф.Я. Проблемы вариативности языковых единиц. / Ф.Я.Вейсалов. – Баку: БСУ, – 1990. – с.13.

¹⁴ Солнцеv, В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // Вопросы языкознания, – 1984. № 2, – с.32.

*lakin xətti baxımdan özündən kiçik hissələrə bölünə bilməyən, maddi varlığı səsdən ibarət olan ən xırda dil vahidi başa düşülür*¹⁵.

Dil vahidlərinin variativliyinin öyrənilməsində dilin ikili üzvlənməsinin (dixotomiyanın) yararlı olmadığını qeyd edən D.N.Yunusov öz tədqiqatında əvvəlcə L.V.Şerbanın, sonra isə E.Koseriu və F.Veysəllinin inkişaf etdirdiyi üçlü (trixotomik) üzvlənməyə istinad edir. Onun tədqiqatı F.de Sössürün irəli sürdüyü dil – nitq qarşılaşmasına deyil, dil – norma – danışmaq aktı kimi üçlü modelə əsaslanır. Bu model dil və danışmaq aktı arasında “norma” səviyyəsinin olmasını nəzərdə tutur. Normanın vahidləri isə, əlbəttə, dil vahidlərinin variantlarıdır. Dilin üçlü üzvlənməsi belə bir postulata əsaslanır ki, dil vahidləri ifadə planında sintaqmatik oxda dildaxili və dilxarici amillərin təsirinə məruz qalaraq müxtəlif variantlarda çıxış edir. Dil vahidlərinin invariantlığının öyrənilməsi dil vahidlərinin variativliyinin öyrənilməsinə nisbətən o qədər də uzun tarixə malik deyildir. Dil vahidlərinin variativliyi məsələsi də, yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, dilçilikdə az öyrənilmiş sahələrdəndir və bu sahədə, demək olar ki, ilk addımlar atılır.

I fəslin ***“İngilis dilində sadə cümlələrin struktur sxeminin və funksional xüsusiyyətlərinin variativliyi”*** adlanan ikinci yarım-fəslində qeyd olunur ki, cümlə həm dilə, həm də nitqə aiddir. Cümlə müəyyən bir məqsəd və xüsusi intonasiya ilə yalnız ünsiyyətdə gerçəkləşdiyi zaman nitq vahidinə çevrilir. O, obyektiv reallıq haqqında bitmiş bir fikri ifadə edən, müəyyən kommunikativ məqsəd daşıyan və mütəşəkkil semantik-sintaktik strukturda birləşmiş sözlər qrupu kimi təsəvvür edilir. Cümlə *predikativlik* (xəbərlik), *modallıq* və *inkarlıq* funksiyalarını yerinə yetirir.

Predikativlik və ya xəbərlik cümlənin nominativ məzmunu ilə obyektiv reallığı əlaqələndirən kateqoriyadır. Bunu konkret nümunə ilə belə izah etmək olar. İngilis dilində *spring* ‘yaz’ və *come* ‘gəlmək’ sözləri nominativ mənaya malik olduqlarına baxmayaraq, hələ hökm ifadə edə bilmir və cümlə deyildir. Nominativ məzmun ilə obyektiv reallığın əlaqələndirilməsi üçün hadisənin onun icraçısı və

---

¹⁵ Yadigar, F. (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. / F.Yadigar (Veysəlli). – Bakı: Maarif, – 1993. – s.103.

baş verdiyi zaman ilə əlaqələndirilməsi lazımdır: *Spring comes* ‘Yaz gəlir’. *Spring has come* ‘Yaz gəlmişdir’. *If only the spring came* ‘Kaş ki, yaz gələydi’. Bunlar artıq cümlədir, çünki özündə obyektiv gerçəklik haqqında məlumat ehtiva edir¹⁶.

Cümlənin struktur aspekti onun struktur baxımdan qurulması – yaranma mexanizminin və struktur tiplərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Cümlələr struktur, forma və funksiya baxımından təsnif oluna bilər. Struktur baxımdan cümlələr sadə – təkxəbərlili (monopredikatlı) və mürəkkəb – bir neçə xəbərlili (polipredikatlı) olur.

Sadə cümlələr isə onun təşkili üçün zəruri olan mübtəda və xəbərdən və ya yalnız xəbərdən ibarət olur. Mübtədə sadə cümlənin əsas üzvü kimi feillə ifadə olunan hərəkətin icraçısını bildirir. Mübtədə isim (*The children are crying* ‘Uşaqlar ağlayır’) əvəzlilik (*He is very diligent*. O, çox çalışqandır), cərənd (*Reading is useful* ‘Qiraət faydalıdır’), məsdər və substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər.

Sadə cümləyə əvvəlki dövrlərdə verilmiş təriflər onun mahiyyətinin tam şəkildə açmır. Məsələn, sadə cümlə yalnız bir əsas fikirdən ibarət cümlə kimi şərh edilir. Halbuki sadə fikir yalnız sadə cümlə ilə deyil, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə edilə bilər. Məsələn: *Every aspect of life goes touched by different social classes* ‘Həyatın hər bir sahəsinə müxtəlif sosial siniflər toxunur’.

Longman qrammatikasında isə sadə cümlə bir mübtədası və bir xəbəri olan cümlə kimi təsvir edilir. Bu fikirlə, əlbəttə, razılaşmaq çətindir, çünki iki və daha artıq mübtədası, xəbəri, vasitəli və vasitəsiz tamamlığı olan sadə cümlələrə də rast gəlmək olar. Məsələn,

Jack and Kelly are playing football ‘Çək və Kelli futbol oynayırlar’.

The child approached and knocked the door ‘Uşaq yaxınlaşdı və qapını döydü’.

Sadə cümlənin strukturuna başlıca olaraq onun malik olduğu komponentlər daxildir. Digər bir aspekt onun semantikasını, yəni mənasınıdır. Üçüncü aspekt isə onun ifadə aspektidir (praqmatik aspekt).

---

¹⁶ Şirinova, İ.F. İngilis dilində cümlə və onun təsnifatı probleminə fərqli yanaşmalar məsələsinə dair // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2019. c.9, № 3, – s.27.

O, özünü əsasən nitq prosesində göstərir. İngilis dilində sadə cümlənin strukturu nitq prosesində nəinki rol oynayır, həm də cümlə daxilində hər bir modelə uyğun olaraq üzvlər arasında sintaktik əlaqələri birləşdirir. N.A.Kobrina qeyd edir: “İngilis dilində sadə cümlənin strukturunda işlənən komponentlər asılı olmayan, birinci dərəcəli və ya ikinci dərəcəli komponentlərə (üzvlərə) bölünmüşlər”¹⁷.

Zənnimizcə, bunu bütün dillərə də aid etmək olar.

Dissertasiyanın “**İngilis dilində temporal zərflikli sadə cümlələrin struktur variativliyi**” adlanan II fəslinin “**İngilis dilində temporal adverbiallıq sahəsi**” adlı birinci yarımfəslində ingilis dilində temporal adverbiallıq sahəsi tədqiq olunur və qeyd edilir ki, temporal adverbiallığın əlamətləri bütün temporal adverbialların semantik strukturunda cins semləri kimi təqdim olunur.

Məlumdur ki, ingilis dilində temporal adverbial semantik kateqoriyasının ifadə planı müxtəlif səviyyəli vahidlərlə reallaşır: 1) leksik-qrammatik temporal zərflərlə: *then, today, soon, now, tomorrow, yesterday* və s.; 2) temporal zərflə birləşmələrlə: *up to now, again and again, these days, long ago, so far* və s.; 3) morfoloji vasitələrlə, -ly affiksli zərflərlə: *suddenly, immediately, presently, quickly*; 4) zaman semantikəli isimlərlə: *decade, month, second, century, day, week, evening, decade, year, millenium*; 5) sintaktik vasitələrlə: *at this minute, at that instant, at this point, at o'clock, at night, text time, last time, in time, on time*; zaman budaq cümlələri: *when, after, if, before, as soon as, until*.

Zaman müxtəlif uzunluqlu intervallarla ölçülür. Belə bir fikir vardır ki, minimal zaman intervalı nöqtə kimi qəbul olunur. An ən qısa zaman müddəti hesab edilir. Bu zaman müddətində hadisənin başlanğıcı, davam etməsi və bitməsi arasındakı vaxt təsəvvür olunmur və ya nəzərə alınmır. Real gerçəklikdə belə zaman dəyişməsi an sayılır və zaman intervallarına bölünür.

Nöqtəvi zaman bildirən lokalizatorlar ingilis dilində zaman mənalı *at* sözünü və zaman semantikəli adların birləşməsilə əmələ gəlir. Bu sözünü zaman anı ilə eynizamanlılıq münasibəti yaradır.

---

¹⁷ Кобрина, Н.А. Понятийные категории и их реализация в языке // Понятийная категория и их языковая реализация. Межвузовский сборник научных трудов. – Л.: Наука, – 1989, – с.42.

Zaman anı dildə iki şəkildə ifadə olunur: 1) “say + zaman semantikası ismi” modeli üzrə, 2) zamanın minimal intervalını bildirən sözlərlə (*moment, instant*), məcazi “an” mənasında işlənən *minute, second* sözləri ilə.

Temporal zərfliklərin nöqtəvilik bildirən lokalizatorları başqa birləşmələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn: *flash of time* ‘bir göz qırpımı’, *in the same flash of time* ‘eyni anda’, *in a flash* ‘bir anda’, *at this unusual hour* ‘bu namünasib vaxtda’.

İngilis dilinin daşıyıcıları zaman anını nöqtəvi mənalı lokalizatorlarla dəqiq ifadə etmək üçün bir sıra hallarda intensivatorlardan istifadə edirlər. Belə intensivatorlara *precisely, punctually, exactly* ‘dəqiq, düz’, *approximately* ‘təqribən, təxminən’, *almost* ‘təxminən, az qala’, *sharp* ‘tam, düz, dəqiq’, *dead on the stroke of (twelve)* ‘saat on ikini vuranda, tam saat 12-də’ zərfliklərini misal göstərmək olar.

Dissertasiya işində belə dil vahidlərinin ifadə reallaşması zəngin materiallar əsasında şərh edilmişdir.

“İngilis dilində sadə cümlələrin qrammatik və aktual üzvlənməsində zaman zərfliklərinin yeri və informativliyi” adlanan 2-ci yarım fəsildə vurğulanır ki, aktual üzvlənmə dilin məna əlaqələrini, mənanın inkişafını aşkara çıxaran mühüm linqvistik problemlərdən biridir və bu anlayışı ilk dəfə V.Matezius istifadə etmişdir. Aktual üzvlənmədə əsasən, iki anlayışdan – tema və remadan istifadə olunur. Tema məlum olan, rema isə yeni informasiyanı nəzərdə tutur. “*Cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan başqa üzvlənmələrindən öz funksional yönü ilə fərqlənir. Funksional sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan aktual üzvlənmə prinsip etibarilə cümləyə yalnız onun quruluşundan çıxış edib, qiymət vermir, bu quruluşu sərhədlərindən kənara çıxır*”¹⁸. Doğrudan da, aktual üzvlənmə cümlə quruluşu sərhədlərindən kənara çıxır, fikrin inkişaf istiqamətlərini təyin etməyə xidmət göstərir. Kommunikasiya prosesi yeni məlumatın

---

¹⁸ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 222.

ötürülməsi tələbini ortaya qoyur. Bu baxımdan ünsiyyətdə istifadə olunan cümlələr ardıcılığından köhnə informasiyadan yeniyə keçidlər baş verir.

K.M.Abdullayev cümlə üzvlərinin aktuallaşmasından bəhs edərkən Azərbaycan dilində yer zərfliklərinin aktuallaşması məsələsinə də toxunur: “*yer zərflikləri ilə ifadə olunmuş remanın güclü mövqeyi, onun güclü aktuallaşması yenə də cümlənin mütləq sonuna təsadüf edir. Zərfliyin belə bir mövqedə, yəni xəbərdən sonra işlənməsi Azərbaycan türk dili cümləsinin standart, neytral söz sırasına kəskin şəkildə uyğun gəlmir. Bu, neytrallıqdan kəskin şəkildə fərqlənir*”¹⁹.

Ə.Ə.Abdullayevin fikrinə görə, zərflik də mətndə güclü və zəif mövqələrdə aktuallaşır. Güclü mövqedə adi-neytral söz sırası qabarıq şəkildə pozulur, zərfliklər mütləq mətndəki cümlə sonuna gələrək aktuallaşır. Müəllif göstərir ki, mikromətnlərin düzülməsində parselyasiya hadisəsinin imkanları özünü yer zərfliyinin güclü pozisiyada aktuallaşaraq bazis cümlədən kənara çıxması ilə də üzə çıxır²⁰.

Müasir ingilis dilində güclü mövqedə işlənərək aktuallaşan zaman zərfliyinin birinci tipi daha məhsuldardır. Zaman zərflikləri parselyasiya nəticəsində cümlədən qopub ayrılıqda da işlənə bulur. Bu, danışıq dili üçün xarakterikdir. Danışıq prosesində parselyatın qopduğu yer əvvəlki cümlənin ümumi məzmununa əsasən bərpa olunur. Bu, Azərbaycan dili üçün də keçərlidir. Məsələn, *Qatar səhər gedəcək. Tezdən* nitq mikromətnində *tezdən* komponenti birinci söyləmədən ayrılmış parselyatdır. Onun birinci cümlədəki yeri asanlıqla bərpa olunur: *Qatar səhər tezdən gedəcək*. Əlbəttə, bərpa zaman zərfliyinin parselyat kimi güclü mövqeyini xeyli zəiflədir.

V.S.Xrakovski isə zaman zərfliklərinin distributiv imkanlarını tədqiq edərkən “kollokasiya” və “kollokat” terminlərindən istifadə

---

¹⁹ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev [və b.]; elmi red. K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynov; rəyçilər T.İ.Hacıyev [və b.]; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s. 234.

²⁰ Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. / Ə.Ə.Abdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2011. – s.109

edir. Kollokasiyanı o, statistik dayanıqlı söz birləşmələri, kollokatı isə belə birləşmələr yaradan sözlər anlamında işlədir.²¹

İngilis dilində *immediately* “dərhal” temporal zərfi daha çox *after* “sonra” və *almost* “təxminən, az qala” sözləri ilə kollokasiya əmələ gətirir. Məsələn: *Crucially, realism provided a justification for the kind of foreign policy which the leaders of the USA felt that they had to undertake in the period immediately after the Second World War* / “Qeyd etmək lazımdır ki, realizm o xarici siyasəti doğrultmağa xidmət etdi ki, ABŞ rəhbərlərinin rəyinə görə, onlar onu İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra həyata keçirməli idilər”.

Immediately temporal zərfinin *obvious* “açıq-aşkar” və *followed* “ardınca getmək, arxasına / ardına düşmək” sözləri ilə distribusiyası da maraqlı doğurur. *Immediately* zərfi mürəkkəb ismi xəbərdə *to be* feili ilə *obvious* kollokatı arasında (*to be* + *immediately* + *obvious*) işlənir. Məsələn: *It was immediately obvious that Wheeler had chosen the earliest possible date to fit his hypothesis* ‘Dərhal aydın oldu ki, Uiler onun hipotezinə uyğun gələn ən erkən mümkün tarixi seçmişdir’. Temporal zərfin bəzən başqa mövqedə işlənməsi halları da müşahidə olunur (*to be* + *obvious* + *immediately*):

They radiate some 2 yards out from this central point, and then no further effect is obvious immediately ‘Onlar bu mərkəzi nöqtədən təxminən 2 yard məsafəyə şüa yayır, ona görə də heç bir sonrakı effekt dərhal aşkar görünmür’.

It was obvious immediately to the deputy that arrived on scene that it was a massive assault ‘Hadisə yerinə gəlmiş deputata dərhal aydın oldu ki, böyük hücum olmuşdur’.

Gətirilmiş bu misallar da kollokasiyaların dayanıqlı söz birləşmələri, kollokatların isə onları əmələ gətirən sözlər olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bu fəslin 3-cü yarım fəslində **“Zaman zərflikli sadə cümlələrdə söz sırası”** araşdırılmışdır. Bildiyimiz kimi, digər analitik dillər kimi, ingilis dilində də cümlədə sözlər arasında əlaqənin təmin edilməsi üçün cümlə üzvlərinin müəyyən ardıcılıqla düzülüş qaydaları vardır.

---

²¹ Храковский, В.С. Трансформация и деривация / Проблемы структурной лингвистики/ – М.: Наука, – 1973. – с.128.

Cümlə üzvlərinin iştirakı baxımından bu dildə söz sırası “mübtəda + xəbər + tamamlıq” modeli üzrə qurulur. Lakin hərəkətin daimiliyi, təkrarlığı və fasiləliyi baxımından zərfliyin cümlədə yeri dəyişkəndir. Məsələn, ingilis dilində *just*, *already*, *yet*, *still* zaman zərflikləri cümlədə iki mövqedə – cümlənin daxilində və sonunda işlənir.

Just zərfləri “indicə, elə bu dəqiqə” anlamında, hərəkətin yenicə, az əvvəl baş verdiyini bildirir və zaman zərfləri xəbərin *Present Perfect* forması ilə işlənir.

She’s just gone out. She just went out ‘O indicə çıxdı’.

I’ve just heard the news. I just heard the news ‘Mən xəbərləri indicə eşitdim’.

Already ‘artıq’ zaman zərfləri *Present Perfect* zamanının markeri kimi çıxış edir. O, cümlədə əsasən köməkçi feil ilə əsas feil arasında qərarlaşır, lakin cümlənin sonunda da işləyə bilər:

I have already cooked dinner // I have cooked dinner already ‘Mən şam yeməyini artıq hazırlamışam’.

We have already booked the tickets // We have booked the tickets already ‘Biz biletləri artıq sifariş etmişik’.

Yet ‘hələ’ - sual və inkar cümlələrində işlənir. O, cümlənin sonunda qərarlaşır. İnkar cümlələrində *yet* köməkçi feildən sonra işlənir:

Have you cooked dinner yet? ‘Siz şam yeməyini artıq hazırlamısınız?’

Has she booked the tickets yet? ‘Onlar bileti artıq sifariş ediblər?’

He hasn’t yet decided where to go on holiday ‘O, məzuniyyət zamanı hara gedəcəyinə hələ qərar verməyib’.

Still ‘hələ də, indiyədək /indiyə qədər; əvvəlki kimi’- zaman zərfləri cümlədə zaman zərfliyi kimi bir sıra zaman formaları ilə işlənir və hal, vəziyyət və hərəkətin davamlılığını, sürəkliliyini bildirir. Təsdiq və sual cümlələrində o, cümlənin daxilində *to be* feildən sonra qərarlaşır. Xəbər əsas feillə ifadə olunduqda *still* mübtədan sonra, xəbərdən isə əvvəl işlənir:

Are you still waiting? ‘Sən hələ də gözləyirsən?’

I am still angry at him ‘Mən hələ də ona acıqlıyam’.

Hərəkətin sürəkliliyini, davamlılığını bildirmək məqsədilə *still* cümlədə *to be* feilindən əvvəl keçirilə bilər. Belə hallarda cümlədə variativlik yaranır.

He still is ill ‘O, hələ də xəstədir’.

Jone still is looking for a job ‘Ceyn hələ də iş axtarır’.

İnkar cümlələrində *still* mübtədan sonra işlənir və hərəkətin davamlılığına narazılıq və yaxud təəccüb bildirir:

I still haven't finished writing my composition ‘Mən inşanı hələ də bitirə bilməmişəm’.

He still hasn't found a new job ‘O, hələ də yeni iş tapa bilməyib’.

Already, yet və still zaman zərflərinin işlənməsi söyləmin tipi və mənası ilə bağlı olur. Cümlədə onlardan hansının seçilməsi ilə bağlı ümumi qayda olmaması variativliyə yol açır. Variativlik həm müvafiq zaman zərfliyinin seçilməsində, həm də onun cümlədə işlənmə mövqeyindən asılı olur.

Cümlə daxilində ən çox işlənən zaman anlayışı ifadə edən digər zaman zərflərindən *always* ‘həmişə’, *usually* adətən, *seldom* ‘nadir hallarda’, *sometimes* ‘bəzən, arabir, hərdən’, *often* ‘tez-tez’ kimi qeyri-müəyyən zaman zərflərini də qeyd etmək olar. Onlar cümlədə adətən əsas mənalı feildən əvvəl qərarlaşır.

Ümumiyyətlə, zaman zərfliklərinin cümlədə yeri əsasən dilin normaları ilə müəyyənləşir, lakin aktuallaşdırılma və başqa səbəblərdən onlar norma ilə nəzərdə tutulmamış mövqələrdə də işlənə bilər. Bu isə cümlədə onların variativliyinə səbəb olur.

Tədqiqat işinin sonuncu, III fəslə **“İngilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin intonasiya variativliyinin eksperimental-fonetik təhlili”** adlanır. Bu fəslin **“İngilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin intonasiya variativliyi”** adlanan 1-ci yarım fəslində intonasiyanın təbiəti, başqa linqvistik vasitələr arasında yeri, həmçinin intonasiyanın təhlil və tədqiqi metodları araşdırılır. A.İ.Smirnitski də daxil olmaqla bir çox tədqiqatçılar intonasiyanın sintaktik səviyyədə araşdırılmasının daha düzgün olduğunu

bildirmişlər²². D.L.Bolinger isə məsələyə fərqli mövqedən yanaşaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, biz sintaksisi söyləmin qrammatik quruluşu kimi qəbul ediriksə, o halda intonasiyanın sintaktik təbiətə malik olduğunu deyə bilmərik. Onun sözlərinə görə, intonasiya müxtəlif dillərin fonoloji sistemini yaradan, söyləmin qurulmasına xidmət göstərən ən ibtidai ünsiyyət vasitəsidir²³.

İntonasiya bir neçə funksiyanı yerinə yetirir. Onlardan ən mühümü kommunikativ və hər bir söyləmi söyləndiyi niyyətə görə xarakterizə edən modallıq funksiyalardır. İntonasiya daha mərkəzi elementlərin forma və funksiyasını dəyişib neytrallaşdırma bilən periferik elementdir. İngilis dilinin fonetikasına aid ədəbiyyatda bir sıra müəlliflər “melodik kontur” (*melodic contour*)²⁴, “intonasiya konturu” (*intonation contour*)²⁵, “intonasiya modeli” (*intonation pattern*)²⁶, “ton vahidi” (*tone unit*)²⁷ kimi terminlərdən istifadə edirlər. Dissertasiyada biz “melodik kontur” (MK) termininə üstünlük veririk. Çünki, melodik konturda ifadə olunan sadə nəqli cümlələr fikir bitkinliyi, müəyyənlik, qətilik, obyektiv fakt, təsdiq bildirir. Belə cümlələrdə tonal sonluq adı enən şkala ilə realizasiya edilir. Məsələn: *He 'left the 'room without a ,word* ‘O, otağı bir söz demədən tərk etdi’; *He wasn't `there* ‘O orada olmayıb’.

İngilis dilində yeddi ton fərqləndirilir: 1) müntəzəm orta (*mid-level*), 2) aşağı-enən (*low-fall*), 3) aşağı-yüksələn (*low-rise*), 4) yüksək-

---

²² Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка. / –М.: Иностранные языки, – 1957. – 288 с.

²³ Bolinger, D. Intonation and Its Parts: Melody in Spoken English. / D.Bolinger. – Stanford: Stanford University Press, – 1986. – 24 p.

²⁴ Babayev, S.M. Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibli sadə nəqli cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri (ingilis dili ilə müqayisədə eksperimental fonetik tədqiqat). / S.M.Babayev. – Bakı, S.M.Kirov adına ADU, – 1966. – 128 s.

²⁵ Zeynalov, F.H. Vurğu və onun ingilis dilində bəzi fonetik hadisələrlə əlaqəsi. // – Bakı: M.F.Axundov ad. ADPİ-nin Elmi əsərləri, – 1974. № 1, s.11–18.

²⁶ Антипова, А.М. Система английской речевой интонации. / А.М.Антипова. – М.: Высшая школа, – 1979. – 130 с.

²⁷ Соколова, М.А. Практическая фонетика английского языка. / М.А.Соколова. – М.: ВЛАДОС, – 1997. – 384 с.

enən (*high-fall*); 5) yüksək-yüksələn (*high-rise*), 6) enən-yüksələn (*fall-rise*), 7) yüksələn-enən (*rise-fall*).²⁸

İngilis dilində müntəzəm ton qətiyyətsizlik, qəflətən susma, çox kiçik sintaqları vurğulamamaq lazım gəldiyi hallarda işlədilir. Bu, söz-cümlədən istifadə edərkən üzə çıxır. Məsələn, *Fine; Okay*. İngilis dilində aşağı-yüksələn tondan cümlədə şübhə, sual, təəccüb və s. ifadə edildikdə istifadə olunur. Məsələn:

It rained all day, ↗ didn't it? ‘Bütün günü yağış yağdı, elə deyilmi’;

İngilis dilində xüsusi sual enən tonla deyilir:

What's the ↘time now? ‘İndi saat neçədir?’

Enən-yüksələn ton (*fall-rise*) daha çox natamamlıq, inamsızlıq, şübhə, ziddiyyət, irad və s. ifadə edir. Məsələn:

Try not to be late. Çalış gecikmə; *She spoke hours on end* ‘O, saatlarla durmadan danışdı’; *They slept (for) a long time* ‘Onlar uzun müddət yatdılar’; *They are on duty all night long* ‘Onlar bütün gecə boyu növbə çəkirlər’.

Belə cümlələrdə şübhə, təəccüb, irad və s. intonasiya, enən-yüksələn ton hesabına reallaşır. Cümlə adətən enən tonla başlanır və yüksələn tonla davam edir. Təsdiq, nida və əmr cümlələrində yüksək-enən tonlu intonasiya (*high-fall*) əsasdır:

Tomorrow you'll feel much better ‘Sabah özünü xeyli yaxşı hiss edəcəksən’; *All his life ↘he had hungered for her love* ‘O, bütün həyatı boyu onun sevgisi ilə yanmışdı’; *On Monday ↘I'll see you ↘at nine* ‘Bazar ertəsi səninlə [saat] 9-da görüşəcəyəm’.

İngilis dilində yüksək-enən ton xüsusi sual cümlələri üçün səciyyəvidir:

When did you come yesterday? ↘ ‘Dünən nə vaxt gəldiniz?’

Qeyd olunan fəsildə eksperimental təhlil mövzumuzun əsas mahiyyətini təşkil etdiyindən eksperiment üçün müxtəlif kommunikativ tipli (təsdiq, ümumi sual, xüsusi sual, təhrik, nida) 18 söyləm seçilmişdir. Hər bir kommunikativ növ fərqli intonasiya tipi (ton qrupu) ilə səciyyələnmişdir. Eksperimentdə nüvə tonunun tezlik

²⁸ Павловская, И.Ю. Экспериментальное сопоставительные исследование английской и китайской интонации // Вестник КГУ, – 2016. № 5, – с.167.

diapazonu və zaman xarakteristikaları ölçülmüş, müvafiq intonoqramlar çıxarılmışdır. Eksperimental təhlil zamanı tonların reallaşmasının orta qiymətləri aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir (ΔF – tezlik dəyişmələri diapazonu, t – zaman, V – tezliyin sürət dəyişməsidir).

Cədvəl 1.

İngilis dilində tonların reallaşması

Ton	ΔF , Hs	t , tksan	V , Hs/tksan
Mid-Level / orta	7,6	312	0,021
Low-Fall / alçaqdan enən	162	363	0,436
Low-Rise / alçaqdan qalxan	161	365	0,432
High-Fall / yüksəkdən enən	215	331	0,635
High-Rise/yüksəkdən qalxan	208	338	0,607

Zaman zərfliklərinin determinantlıq xüsusiyyəti onlardan sonra (zaman zərfliyi sadə cümlənin əvvəlində işləndikdə) və əvvəl (zaman zərflikləri sadə cümlənin sonunda işləndikdə) fasilələrin davamlılıq müddətində variativlik əmələ gətirir. Sadə cümlənin kommunikativ tipinə uyğun intonasiyanın ton qiymətlərində də variativlik müşahidə edilir. Kommunikativ məqsəd (şübhə, təəccüb, inamsızlıq, təhrik, irad, xahiş) cümlə intonasiyanın tonallığında variativliyə səbəb olur. İngilis dilində tonlar özünü yüksək dinamikliklə və əsas tonun tezliyinin geniş diapazonu ilə göstərilir. Əsas ton tezliyində dəyişmə sürətlə gedir. Onun maksimal dəyişmə sürəti $V(\max)=0,635$ hs/tksan, minimal dəyişmə sürəti $V(\min)=0,021$ hs/tksan olmuşdur. Əsas ton tezliyinin maksimal dəyişmə sürəti yüksəkdən enən (*High Fall*) tona, minimal dəyişmə sürəti orta (*Mid-Level*) tona aiddir. Maksimal və minimal dəyişmə sürətləri arasındakı fərq aşağıdakı kimidir:

$$V(\max) - V(\min) = 0,613 \text{ hs/tksan}$$

Zaman-tezlik xarakteristikalarının eksperimental təhlili internetdə yerləşdirilmiş “Speech Analyzer” proqramının köməyiylə aparılmışdır²⁹.

²⁹ Speech Analyzer // <http://speech-analyzer/informer/com>

İkinci cədvəldə Cək Londonun “Martin İden” əsərindən ardıcılıqla zaman zərflikli 160 sadə cümlə seçilmişdir. Seçmə prosesində mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr də nəzərə alınmışdır. Zaman zərflikli bu cümlələrdən 104-də enən-yüksələn ton dominant olmuşdur. Zaman zərfliyi sadə cümlənin əvvəlində və ya tema qrupuna yaxın mövqedə işlənmişdir. 30 cümlədə dominant ton qeydə alınmamışdır. Bu əsasən mürəkkəb cümlə tərkibindəki zaman zərflikli sadə cümlələri əhatə edir. Belə cümlələrdə tematik komponentin xüsusi intonasiyası olmur. Mübtədə vurğusuz və ya anafirik vurğulu element kimi rema qrupuna birləşir. Belə tema antonik tema adlanır:

Cədvəl 2.

Tematik sahələrdə dominant nüvə tonları

№	Tematik sahədə nüvə tonunun tipi	Cümlələrin sayı
1.	Alçaqdan qalxan ton	104 (65%)
2.	Qalxan ton	22 (14,2%)
3.	Orta, müntəzəm ton	4 (2,5%)
4.	Tonun yoxluğu	30 (18,7%)
	Cəmi	160 (100%)

Üçüncü cədvəldə zaman zərflikli sadə cümlələrin kontekst və ya tam mətndə, həmçinin mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənməsi hallarında tematik və rematik strukturlarda intonasiya variativliyini aşkara çıxaran əsas əlamətlər ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 3.

İngilis dilində söyləmin informativ strukturlaşmasının intonasiya əlamətləri

Parametrlər	Əlamətlər
Nişanlanmış temanın əsas intonasiya vasitələri	Alçaqdan qalxan nüvə tonu
Nişanlanmış remanın əsas intonasiya vasitələri	Enən ton, eləcə də bu tonun başqa tonlarla birləşmələri (informasiyanın daxil edilməsinin reqressiv, proqressiv və qarışıq strategiyasına əsasən)

Tematik intonasiya qrupunun yüksək registri	Pilləvari-enən
Rematik intonasiya qrupunun yüksək registri	Azalan
Tema ilə remanın tonal dəyişməsi	Kəskin
Tematik və rematik hissələrin yayılması və balanslaşması	Tema və rema xətti balanslaşması
Tema ilə rema arasındakı tipik sintaktik sərhəd	Feildən əvvəl
Universal melodik strukturun lokallaşması	Hər bir genişlənmiş tema və remanın arasındakı məsafə

Tədqiqat göstərir ki, informasiyanın strukturlaşmasında intonasiya sistemlərindəki əsas fərq özünü nüvə tonlarının tipi, eləcə də qonşu intonasiya qruplarının yüksəkliyi ilə göstərir.

Fəslin ikinci yarım fəsli *“Variativliyin eksperimental təhlil elementləri”*nin tədqiqinə həsr olunur. Bu yarım fəsildə variativliyin eksperimental təhlil elementləri müəyyənləşdirilmiş, ingilis dilində zaman zərflikli sadə cümlələrin eksperimental tədqiqi aparılmışdır.

Variativlik hadisəsi üçün eksperimental təhlil nisbətən mürəkkəb məsələdir. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, eksperimental fonetik təhlildə eyni hadisəni ya müxtəlif rakurslardan ölçmək, yaxud da müxtəlif sayda sınaqları reallaşdırmaqla ölçmənin optimal orta qiymətini tapmaq, həmçinin ayrı-ayrı diktorların nitqində ölçü fərqlərinin yaranma səbəblərini açmaq nəzərdə tutulur. Çünki dil yarusları arasında tam izomorfizm yoxdur.

Bildiyimiz kimi, intonasiya dar və geniş olmaqla iki mənada nəzərdə titulur. Dar mənada səs tonunun hərəkətini, geniş mənada isə nitqin melodikasını (söyləm hüdudunda əsas tonun yüksəlməsi və enməsi), yüksəkliyini, tempini və fasiləni əhatə edir³⁰. L.Markova intonasiyanın geniş mənada izahının rus dilçilik məktəbi, dar mənada

³⁰ Удалов, Н.В., Шагидевич, А.С. Мелодика как один из компонентов просодии // – Тамбов: Грамота, – 2014. № 3, – с.2–7.

şərhinin isə Qərb dilçiliyi üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edir³¹. L.Paşp və S.Kumar intonasıyanı daha çox melodikliklə əlaqələndirirlər³². Fikrimizcə, intonasıyanı daha geniş mənada götürmək, yəni yalnız nitqin melodikliyinə deyil, səsin yüksəlmə və enmə xüsusiyyətlərini, nitqin tempini və fasiləni də mütləq nəzərə almaq lazımdır. Fasilə yeni (rema) və köhnə (tema) informasiyanın qəbul edilməsində xüsusi rol oynayır. Məsələn, *I saw my brother yesterday* ‘Mən qardaşımı dünən gördüm’ cümləsində *yesterday* ‘dünən’ zaman zərfliyinin sonda işlədilməsilə hərəkətin baş verdiyi zaman aktuallaşdırılmışdır. Bu zaman zərfliyinin cümlənin əvvəlinə keçirilməsilə zərflilik həmin funksiyasını itirir, aktuallaşan başqa üzv – hərəkətin obyektı olur (*my brother* ‘qardaşımı’): *Yesterday I saw my brother*. ‘Dünən mən qardaşımı gördüm’. Aktualizator funksiyasının yerinə yetirilməsi bir cümlə daxilində deyil, mətn daxilində daha dəqiq müəyyənləşir. Bir cümlə səviyyəsində məsələyə yanaşma məntiqi izaha əsaslanır. Burada ötürülən ümumi fikir və nisbi bitmiş bir fikir formalaşdıran dil vasitələrinin sıralanması az əhəmiyyətli informasiyadan çox əhəmiyyətli informasiyaya doğru gedir. Yuxarıdakı cümlələrdə *yesterday* zaman zərfliyi, yaxud determinant cümlənin əvvəlində işləndikdə onun informativ yükü informasiyanı qəbul edən tərəf üçün azalır, əksinə, genişləndirici element kimi cümlənin sonunda işləndikdə onun informativ yükü ciddi şəkildə artır.

Dissertasiya işinin III fəslinin üçüncü yarım fəslə **“Zaman zərflikli cümlələrin eksperimental təhlili”** adlanır və qeyd olunur ki, eksperimental təhlil prosesində sintaqm, vurğu və intonasıya ilə əlaqəli müştərək məsələlər də üzə çıxır. F.Y.Veysəlli sintaqmın intonasıya vahidi kimi daha geniş funksiyalarından bəhs etmişdir. O göstərir ki, ünsiyyət fonem ardıcılığı, heca növbələşməsi deyil, o

---

³¹ Маркова, Е.А., Тодоров, И.Д. Вариативность английского и русского языков в свете лингвистической концепции Г.П.Мельникова // Вестник Российского университета дружбы народов, Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. № 4, – с.1207-1219.

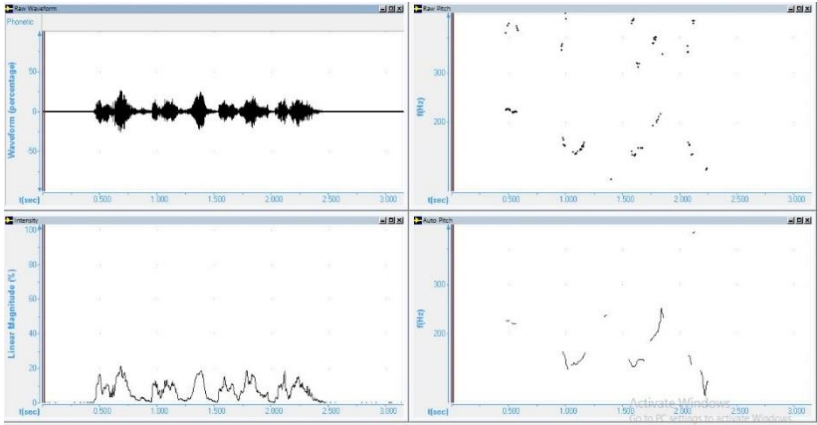
³² Pushp, Lata., Sanjay, Kumar. Communicate or Collapse: A Handbook of Effective Public Speaking // Group Discussions and Interviews, New Delhi: Prentice Hall of India, – 2007. – p.7–24.

daha mürəkkəb neyrofizioloji, psixo və sosiolinqvistik proseslərin çulğaşmasından törəyir³³.

Qeyd etmək istərdik ki, zaman zərflikli sadə cümlələrin eksperimental tədqiqi üçün müxtəlif mənbələrdən seçilmiş cümlələrdən yalnız bir neçəsini buraya daxil etmişik. Bu cümlələrin eksperimental təhlili məqsədilə seçilmiş diktorlar onları canlandırılmış və nəticələr kompüterdə müvafiq proqramla təhlil edilmişdir.

“*The accident happened yesterday*” – Qəza **dünən** baş verdi. (qrafik 1) cümləsində kommunikativ mərkəz zaman zərfliyi ilə bağlıdır və informativlik sahəsi bu sözlə qapanır.

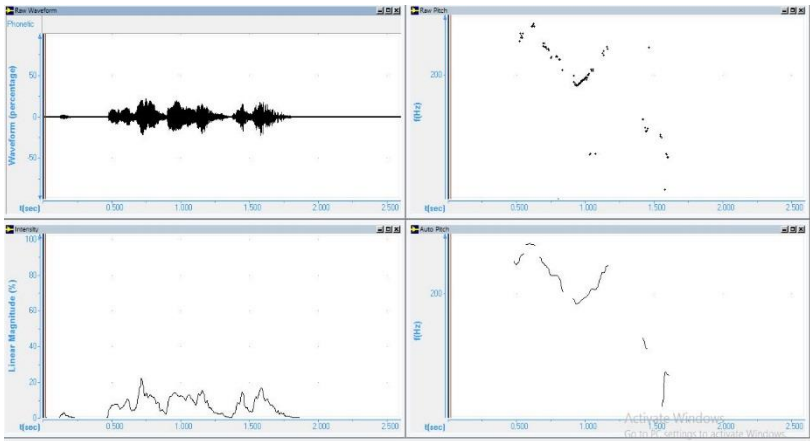
Qrafik 1.

Cümlənin kompüter təhlilindən məlum olur ki, I diktor zaman zərfliyini ifadə edən sözü yüksək tonla tələffüz etmişdir, yəni cümlə üzrə əsas tonun tezlik qiyməti məhz bu sözdə öz maksimum ifadəsini tapıb – 173 hs. II və III diktorlarda isə, cümlə üzrə əsas tonun maksimum tezlik qiyməti birinci hecaya /e/ mənsubdur. II diktor üçün bu göstərici birinci diktorun göstəricisi ilə müqayisədə az olmuşdur. Zaman zərfliyinin ƏTT qiymətini cümlənin ümumi ƏTT qiyməti ilə müqayisə edərkən məlum olmuşdur ki, cümlə üzrə ƏTT qiyməti 153 hs., intensivlik qiyməti isə 76 db.-dir. Zaman zərfliyini

³³ Yadigar, F. (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. / F.Yadigar (Veysəlli). – Bakı: Təhsil, – 2003. – s.260

bildirən söz üçün isə bu göstəricilər 173 hs. və 76 db.-dir. Deməli, tərkibində zaman zərfliyi işlənən sadə cümlələrin tələffüzündə ƏTT-nin və İ-in maksimal göstəriciləri heç də həmişə eyni cümlə üzvünü bildirən sözlə əlaqəli olmur. Tələffüz zamanı zaman zərfliyini bildirən sözün nüvəsi kimi çıxış edən /ə / saitinin melodik və dinamik göstəriciləri minimum səviyyədə olmuşdur. Bu cümlədə zaman zərfliyinin temporal parametərə görə variasiyası I diktör üçün – 0,3 s., II diktör üçün – 0,3 s. III diktör üçün – 0,4 s. kimi müəyyən edilmişdir.

"You were there yesterday." – Siz orada **dünən** olmuşunuz. (qrafik 2) cümləsini hər üç dil daşıyıcısı konkret mənənin ifadəsi üçün müəyyən olunan invariant struktur modelə riayət etməklə tələffüz etmişdir.

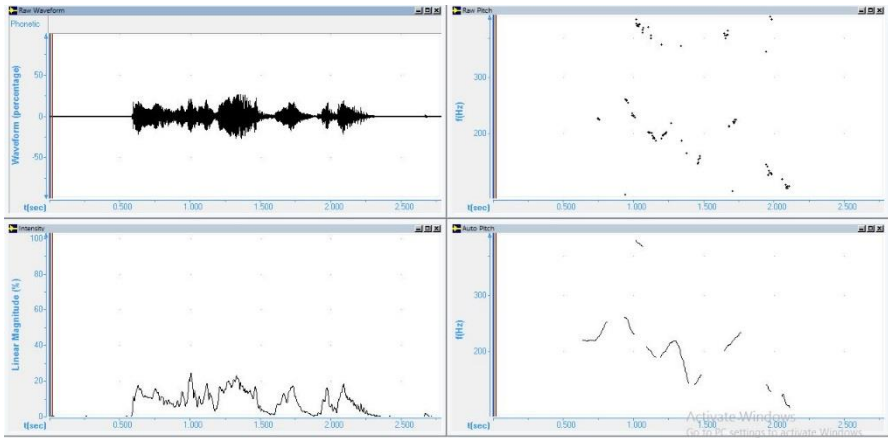

Qrafik 2.

İnformantların ifasında forma ilə bağlı variasiya onların hər biri üçün səciyyəvi olan fərqli danışq tərzilə əlaqədardır. Bu fərqi görmək üçün həmin cümlənin üç diktör üzrə akustik göstəricilərini əks etdirən rəqəmləri müqayisə etmək kifayətdir. Akustik göstəricilərin təhlilindən məlum olur ki, fərqli informantlar fərqli akustik göstəricilərin (melodik, dinamik, temporal) daşıyıcılarıdır. Burada dilin norması üçün səciyyəvi olan eyni invariant modelin konkret

situasiya ilə bağlı variantları reallaşmışdır. Buradan aydın olur ki, gerçəkləşən hər bir variantda bütün variantlar üçün ümumi olandan (invariant xüsusiyyət) başqa, hər variantın ümumiyə (invarianta) əlavə olunan fərdi xüsusiyyətlə bağlı əlaməti də mövcuddur.

I only arrived yesterday – *Mən yalnız dünən gəlmişəm* (qrafik 3) cümləsinin daxilində zaman zərfliyi funksiyasını yerinə yetirən söz xəbərdən sonra işlənmişdir. Cümlənin fonetik strukturunda digər üzvlərlə müqayisədə akustik parametrlərin (ƏTT, İ) göstəriciləri baxımından bütün diktorlar üzrə minimum səviyyəni əks etdirir.

Qrafik 3.

Bu sözün tələffüzündə variasiya onun son fazası ilə əlaqədardır. Bu fonetik struktur hər üç diktorda müşahidə olunduğundan bu strukturu həmin mövqe ilə bağlı model üçün invariant struktur kimi qəbul etmək olar.

/yesterday/ sözünün nüvəsini təşkil edən saitənin ön fazasında əsas tonun tezliyi (ƏTT) 153 hs., intensivlik (İ) 69 db. olduğu halda, həmin səsənin son fazasında bu göstərici müvafiq olaraq 122 hs. və 68 db.-dir. Sözün danışmaq aktında variasiyaya uğraması həm obyektiv (cümlədəki mövqeyi), həm də subyektiv (danışanın fərdi xüsusiyyətləri) səbəblərlə əlaqədardır. Cümlənin tələffüzündə baş

verən variasiya yalnız zaman zərfliyini təmsil edən sözü ilə deyil, bütünlükdə cümləyə daxil olan cümlə üzvləri ilə bağlıdır.

Cümlənin əvvəli və sonunda əsas tonun tezliyi arasındakı fərq I diktör üçün 21 hs.-ə, II diktör üçün 10 hs.-ə, III diktör üçün isə 64 hs.-ə bərabərdir.

Beləliklə, eksperimental təhlil göstərir ki, zaman zərflikli sadə cümlələrdə zaman zərfliyinin işlənmə yerindən asılı olaraq melodiklik və nüvə tonlarında, həmçinin davamlılıqda (mk.san) variativlik yaranır. Semantik variativlik isə fasilələrdə və enən və yüksələn tonların əvəzlənməsində müşahidə olunur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aşağıdakı elmi müddəalar ümumiləşdirilir:

1. Variativlik təkamül prosesinin nəticəsidir. O, oxşar və ya eyni hadisələri müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə etməyə imkan verir. Bu, dildə hər cür dəyişikliyi, modifikasiyanı, müxtəlifliyi əhatə etdiyindən variativlik-invariantlıq qarşılıqlı yaratmır və beləliklə, yalnız variantlar mövcud olur, invarianta ehtiyac qalmır.

2. Variativlik dilin bütün yarusları üçün xarakterikdir. O həm daxili, həm də xarici amillərlə şərtlənir. Xarici amillər nitq ünsiyyətinin sosial aspekti, daxili amillər isə sözün morfoloji strukturu, morfemlərin xarakteri, sözün cümlədə sintaktik mövqeyi, dil vahidlərinin semantikasi və ünsiyyət iştirakçısının fərdi üslubu ilə bağlıdır.

3. İngilis dilində variasiya özünü leksik, qrammatik və fonetik aspektlərdə göstərir. Variativliyin digər növlərindən fərqli olaraq qrammatik variativlik sistemli olması, müntəzəm olaraq qarşılıqlı dəyişkənliyi, qarşılıqlı dəyişkən kontekstlər zəminində qrammatik mənanın funksional ekvivalentliyi ilə müqayisə edilən qrammatik strukturların həmcins olması ilə səciyyələnir. Tərkibində zaman zərfliyi olan sadə cümlə konstruksiyalarının danışıq aktında variasiyaları həm danışarlardan, həm də konstruksiyaların strukturundan asılı olur. Zaman zərfliklərinin cümlədə variativliyi onların işlənmə yeri və ifadə formaları ilə şərtlənir.

4. Modeldaxili paradiqmanın və ya model forması sisteminin qurulması zamanı üzvlərin qarşılaşdırılmasının əsasına ya model komponentlərinin qrammatik forması, yaxud da komponentlərin

qrammatik forması və modelin modal-kommunikativ mənası qoyulur. Modelin modal-kommunikativ mənası yaradılan söz sırası, əlavə elementlərin olması / olmaması ilə formalaşır.

5. Cümlə modelinin variativlik konsepsiyasında müşahidə olunan bütün yanaşma üsullarında bir strukturun paradiqmatik və ya qeyri-paradiqmatiklikdən asılı olmayaraq modifikasiyası vahid propozisional məzmunu malikdir. Bu, verilmiş modeldə əksini tapan situasiya tipinin cümlənin modifikasiyası zamanı dəyişməz qalmasıdır.

6. İngilis dilində cümlənin struktur sxemi paradiqmatik və qeyri-paradiqmatik variasiyaya malik olduğundan onun qrammatik və modal-kommunikativ, struktur-semantik modifikasiya sxemlərini ayırmaq mümkündür. Struktur sxem müəyyən sintaktik konseptin işarəsi olduğundan sxemin variativliyinin vacib aspekti onun modifikasiyası, tipik propozisiyanı ifadə edən variasiyalarla əlaqəsidir.

7. Kəmiyyət aspektuallığının qrammatik formaları zamanın lokallaşmasının xüsusi formaları deyildir. Onlar öz semantik potensialında lokallaşma və lokallaşmamağa münasibətdə müxtəlif əlamətləri daşıyır. Hərəkətin zaman lokallaşması özündə hərəkətin yalnız zamana görə paylanması deyil, həm də davamlılığı, təkrarlığı və fazalara bölünməsi kimi əlamətlərini də ehtiva edir. İngilis dilində hərəkət feilinin aspektual mənalarını ifadə edən köməkçi vasitələr zaman formalarını tamamlayır və zaman semantikəli leksik vasitələr olur. Zaman semantikəli vasitələr bir-biri ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə olur. Zaman semantikəli feillə zaman zərfləri də belə qarşılıqlı əlaqəyə malik olur. Zaman zərflikləri hərəkətin baş verməsinin zaman intervallarını dəqiqləşdirir, eyni zamanda feillə ifadə edilən hərəkətin xarakterini müəyyənləşdirir.

8. Zaman zərfliyinin cümlədə yeri dəyişkəndir. O, güclü və zəif mövqedə işləyə bilər. Zaman zərfliyi propozisiyada xəbərdən əvvəl də aktuallaşa bilər. Belə hallarda o, cümlədə zamanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. İngilis dilində zaman zərfliyi cümlənin daxilində işləndikdə özündən əvvəl işləyən mübtədə və özündən sonra işləyən xəbərlə bağlı olur. Belə cümlələrdə o, aktual üzvlənmə baxımından həlledici semantik yükə malik olmur, çünki cümlənin, temasına aid olur.

9. Cümlə səviyyəsində variativliyin eksperimental yolla öyrənilməsi üçün ən mühüm element onun intonasiyası və intonasiya ünsürləridir. Eksperimental təhlilin spektral analiz, ossiloqram, enerji grafiklərinin qurulması, əsas tonlara və formantlara görə aparılması daha yaxşı nəticələr verir.

10. İngilis dili üçün sintaqmın birinci vurğulu hecasından başlayaraq sonuncusuna qədər səsin tonunun bərabər şəkildə tədricən enməsi səciyyəvidir. Sadə cümlədə melodiklik sona doğru zəifləyir. Cümlədə minimum akustik qiymətlər sonda qeydə alınır. Bu zaman danışq tempi sürətlənir, dinamik vurğunun gücü artır. Məntiqi vurğu müşahidə edilmir. Sadə nəqli cümlələrdə intonasiya ilə yanaşı, formal-qrammatik elementlər (ədatlar, modal sözlər, qayıdış əvəzlilikləri və s. də onların struktur-semantik düzümündə müəyyən rol oynayır. Bu elementlər cümlədə bu və ya digər üzvün subyektiv tutumunu, məna çəkisini artırmağa xidmət edir.

11. Norma dildə filtr funksiyası yerinə yetirir. Variantlardan hansının seçilməsi normaya əsaslanır. İngilis dilində tərkibində zaman zərfliyi olan sadə cümlələrin tələffüzündə ƏTT-nin və İ-in maksimal göstəriciləri heç də həmişə eyni cümlə üzvünü bildirən sözlə əlaqəli olmur. Tələffüz zamanı zaman zərfliyinin nüvəsi kimi çıxış edən saitin melodik və dinamik göstəriciləri minimum səviyyədə olur. Cümlədə zaman zərfliyinin temporal parametərə görə variasiyası müxtəlif fərdlərdə ciddi şəkildə fərqlənmir (müq. et: I diktör üçün 0,3 s., II diktör üçün 0,3 s., III d. üçün 0,4 s. kəmiyyətində müəyyənləşdirilmişdir).

12. Diktörlərin nitqinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, zaman zərflilikləri cümlədə digər üzvlərlə müqayisədə yüksək ton və intensivliklə tələffüz edilir. Tələffüzdə variasiya forma dəyişikliyi yaratmır (I diktör – 143 hs., İ – 76 db., T – 2,5 s.; II diktör – 151 hs.; 77 db., T – 1,73 s.; III diktör – 166 hs., 69 db., 2,3 s.).

Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir dilçilikdə variativlik hadisəsi // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı, – 4-5 may, – 2015, – s. 95-97.
2. Dilin müxtəlif səviyyələrində variativlik probleminin tədqiq olunmasına dair // – Bakı: AMEA, Filologiya məsələləri, – 2017. №11, – s. 214-223.
3. Zaman zərflikli sadə cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2017. C. 8, №3, – s.70-74.
4. Müasir dilçilikdə cümlə problemi // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 2(106), – s.180-182.
5. Sintaktik vahidlərin intonasiya variativliyi // Baku 2nd International conference of science, – Baku, April 1, – 2018, – s.97-99.
6. Dildə variativlik və variativlik hadisəsi haqqında //– Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər, – 2018. № 3/ 4 (40), – s.58-63.
7. К проблеме постановки проблемы вариативности в языкознании // – Ужгород, Ужгородський Національний Университет, – 2018. № 3, – s.110-117.
8. Müasir dilçilikdə temporal adverbiallıq // Gənc tədqiqatçıların II Respublika Elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2019, – s.391-393.
9. Место остоятельств времени в актуальном члении предложения в английском языке // Современные вопросы лингвистики, переводоведения, педагогики и психологии: традиции и инновации. Международная научно-практическая конференция кафедры «Иностранные языки», посвященная 90-летию БГТУ, – Брянск (Россия), – 28 июня, – 2019, – с. 154-158.
10. İngilis dilində cümlə və onun təsnifatı probleminə fərqli yanaşmalar məsələsinə dair // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2019. C. 9, № 3, – s.27-35.

11. Cümlə intonasiyası probleminin müasir dilçilikdə qoyuluşu // Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2020. № 1(113), –s.102–104.
12. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı, – 23 dekabr, – 2021, – s. 162-164.
13. Dildə variativlik və dil variantları // VII Beynəlxalq Elmi araşdırmalar konfransının materialları, – Bakı, – 11 fevral, – 2021, – s. 64-68.

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 may 2022-ci il tarixində saat 14⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 05 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 42 240 işarə

Tiraj: 100